

Psichoanalizė ir literatūra: diskursyvinio subjekto problema

Augustas Sireikis

Vilniaus universitetas
E-mail: augustas.sireikis@flf.vu.lt
<https://ror.org/03nadee84>

Santrauka. Straipsnyje nagrinėjamas klausimas, kokią diskursyvinio subjekto sampratą numato psichoanalitinė literatūros interpretacija. Problemos aktualumą grindžia du prieštaraus ryšio susiję faktoriai: (i) psichoanalitinės literatūros kritikos klasikų tendencija susitelkti į autorių arba skaitytoją kaip paciento pakaitalą ir (ii) formalistų bei struktūralistų nuostata, jog diskursas virsta meno kūrinium tik tada, kai jį uždaro ir atsieja nuo empirinės realybės, įskaitant ir kūrėją bei suvokėją. Ši situacija skatina išbandyti psichoanalitinės perspektyvos galimybes atsižvelgti į šį uždarumą, kuris, remiantis Gérard'o Genette'o poetikos teorijų sistema, siejamas su teksto fiktyvumu. Šiam tikslui pasitelkiamos trijų psichoanalizės klasikų – Sigmundo Freud, Melanie Klein ir Jacques'o Lacano – perspektyvos, kurių pagrindu pateikiami trys požiūriai į tą patį kūrinį – Giedros Radvilavičiūtės esė „Šiandakt aš miegosiu prie sienos“. Tyrime prieinama išvada, jog Lacano konceptai pranoksta kitų teoretikų metodinius įrankius tuo, kad įgalina ir net skatina diskursyvinio subjekto atsiejimą nuo empirinio autoriaus. Ir nors tai grindžiama kitokia tikrovės samprata nei ta, kuri tradiciškai figūruoja eseistikos tyrimuose, tačiau tai leidžia ne suskliausti, o naujai iškelti bei spręsti pramano ir realybės ribos klausimą.

Raktažodžiai: psichoanalizė, literatūra, subjektas, fikcija, tikrovė.

Received: 22/9/2025. **Accepted:** 10/14/2025.

Copyright © 2025 Augustas Sireikis. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Psychoanalysis and Literature: The Problem of the Discursive Subject

Summary. The article examines the concept of the discursive subject in psychoanalytic interpretation of literature. The relevance of the problem is grounded in two contradictory factors: (i) the tendency of classical psychoanalytic literary criticism to focus on the author or the reader as a substitute for the patient, and (ii) the formalist and structuralist assumption that discourse becomes a work of art only when it is enclosed and detached from empirical reality, including both the creator and the perceiver. This situation encourages testing the potential of the psychoanalytic perspective to account for this closure, which, according to Gérard Genette's system of poetic theory, is associated with the fictionality of the text. For this purpose, the perspectives of three classics of psychoanalysis – Sigmund Freud, Melanie Klein and Jacques Lacan – are used to present three approaches to the same work – Giedra Radvilavičiūtė's essay "Šiandakt aš miegosiu prie sienos" (literal translation: "Tonight I Will Sleep by the Wall"). The study concludes that Lacan's concepts surpass the methodological tools of other theorists in that they enable and even encourage the separation of the discursive subject from the empirical author. And although this is based on a different concept of reality than the one that traditionally figures in studies of essays, documentary literature, and so-called autofiction, it calls for not a suspension, but a new way to raise and resolve the question of the boundary between fiction and reality.

Keywords: psychoanalysis, literature, subject, fiction, reality.

Tekstas neturi vaikystės, kurioje būtų galima atrasti ankstyvos traumos aidus.

*Tekstas turi tik materialią realybę, <...> linijų seriją, kurios ribos –
pirma didžioji raidė ir paskutinis skyrybos ženklas.*

Jean Bellemin-Noël

*Jeigu rašytojas užsimanytų išreikšti save, tai turėtų bent jau žinoti,
kad tas vidinis „dalykas“, kurį jis ketina „išversti“,
pats yra tik mišriai sukomponuotas žodynas.*

Roland Barthes

1. Įvadas: kieno nesąmonybė?

Nūdien psichoanalitinės literatūros kritikos reputacija panaši į seną šunį, kurio, kaip sakoma, naujų triukų neišmokysi. Veikiausiai daug labiau nei bet kuris kitas metodas ji suaugusi su

įspūdžiu, kad ko ieško, tą ir atranda. O kadangi ieško tik dviejų temų – seksualumo ir mirties, vadinasi, solidaus, skirtingiems tekstams tinkamo metodo literatūrologija iš jos negaus. Tokio požiūrio vaisius – įvairiausių krypčių tyrimų tendencija naudoti psichoanalitinius terminus, tačiau tarsi vengiant, kuklinantis ar gėdijantis angažuotis pačiai psichoanalizei.

Šiame straipsnyje, priešingai, kviečiame nerti į pačią viesulo akį ir pradėti nuo neva akivaizdaus, tačiau pernelyg retai prisimenamo fakto: literatūros tekstas nėra pacientas. Daugelis psichoanalitinės literatūros kritikos klasikų šią problemą savotiškai apeina surasdami pakaitalą – juo tampa skaitytojas (amerikietiškoji receptijos teorija (Holland 1975)), rašytojas (psichokritika (Mauron 1972)) arba nuo asmeninės biografijos atsietas, tačiau konkretaus teksto išorėje besantis „autoriaus vardas“ (nerimo dėl įtakos teorija (Bloom 1973)). Vienintelis drąsiai ir nuosekliai stojęs akistaton su šiuo klausimu – prancūzų kritikas Jeanas Bellemin-Noëlis, kurio psichoanalitinis darbas su literatūra buvo paremtas paprasta, nors ir nepatogia nuostata, pirmuoju epigrafu nugulusia šio straipsnio pradžioje. Savo prieigą jis pakrikštijo naujadaru „tekstanalizė“ (*textanalyse*), kurią iš pradžių nuosekliai plėtojo pagal imanentinės teksto kritikos principus. Tačiau ilgainiui, spaudžiamas būtent psichoanalitikų, o ne literatūrologų, perėjo nuo kūrinio prie suvokėjo ir tyrinėjo skaitymą kaip nesąmoningą komunikaciją su savimi¹.

Šis kontekstas skatina kelti klausimą, ar ir kaip psichoanalitinė literatūros interpretacija pajėgi atsižvelgti į nagrinėjamo objekto buvimą *meno kūrinio*, o ne paciento kalba, sapnu, neurotiniu simptomu ir t. t. Sigmundas Freudas buvo linkęs šiuos reiškinius sugretinti, akcentuodamas, kad jie konstruojami tomis pačiomis nesąmonybės operacijomis (perstūmimas, sutirštinimas, apvertimas ir t. t.). Šis bendrumas svarbus, nes būtent jis pagrindžia psichoanalizės kaip metodo taikymą anapus kušetės, tačiau meninis diskursas pasižymi savita specifika. Atsispiriant nuo

¹ Šis posūkis plačiau aptariamas disertacijoje *Struktūrinė literatūros psichoanalizė: diskursyvinis tapatinimasis* (Sireikis 2025: 60–65).

Romano Jakobsono tezės, jog žodinį pranešimą literatūriniu paverčia jo nukreiptumas į patį save (Jakobson 2004: 15) bei žinant, jog iš to išaugo literatūros autoriaus mirties manifestas (Barthes 2022), atsiveria klausimas: jei ne kūrėjo ir ne suvokėjo, tai kieno psichoanalizė atliekama interpretuojant tekstą kaip literatūrinį?

Atsakymas į šį klausimą labai stipriai priklauso nuo to, kaip suprantamas literatūriškumas. Šiuo atveju įkandin Jakobsono siūlome žengti tik iš dalies – kalbos darinio buvimą meno kūriniumi sieti su nurodymu į save, tačiau ne išraiškos, o turinio plotmėje. Būtent tokią mąstymo kryptį Gérard'as Genette'as nusakė terminu „fikcijos poetika“, tuo tarpu raišką akcentuojančių tyrėjų darbus apibendrino „dikcijos poetika“. Kitaip tariant, fikcija (išgalvotas turinys) ir dikcija (estetinis kalbos savitikslingumas) – du pagrindiniai kriterijai, pagal kuriuos atpažįstama literatūra. Ir nors jie atrodo iš esmės skirtingi, tačiau, anot Genette'o, nukreiptumas į save būdingas jiems abiem:

Jiems [fikcijai ir dikcijai kaip dviem literatūriškumo režimams] bendras bruožas – tai *intranzyvumas*, kurį formalistinės poetikos priskyre vien poetiniam diskursui (ar stiliaus efektams). <...> fikcinis tekstas intranzyvus savu būdu: ne todėl, kad jo pasakymai suvokiami kaip nedalomi (jie gali tokie būti, bet tai jau sandūros tarp fikcijos ir dikcijos atvejai), o todėl, kad būtybės, kurioms jie taikomi, neegzistuoja už tų pasakymų ribų ir grąžina mus prie tų pasakymų begaliname judėjime ratu. (Genette 2012: 138–139)

Taigi, vadovaujantis fikcijos poetikos požiūriu, anksčiau minėti psichoanalitinės literatūros kritikos metodai tekstų netraktuoja kaip meninių, mat interpretacija siejama su išorėje esančiu subjektu (autoriumi arba skaitytoju). Kitaip tariant, analizuojant kūrėjo arba suvokėjo nesąmonybę, pažeidžiamas teksto uždarumas – pagrindinis aspektas, lemiantis kalbos darinio buvimą meno kūriniumi. Norint įveikti šį prieštaravimą, subjektas, kurio nesąmonybė būtų nagrinėjama psichoanalitiškai, turi išsitemkti diskurso viduje. Tokią instanciją siūlytume vadinti *diskursyvinio subjekto*, o pamatinę šio straipsnio problemą tikslintume šitaip: kokią diskursyvinio

subjekto sampratą numato bei siūlo psichoanalitinė literatūros kaip fikcijos interpretacija?

Siekiant šį klausimą spręsti ne tik teoriškai, bet ir praktiškai, reikalingas analizės objektas, kuris būtų atitinkamas iššūkis, t. y. priešintis požiūriui į jį kaip uždara ir būtent taip leistų patikrinti, ar nepereinama į tokio tipo analizę, kurioje diskursas interpretuojamas, tarsi jį gyvai išsakytų empirinis asmuo. Remdamiesi šiuo kriterijumi, pasirinkome kritikų puikiai vertinamą bei mokslininkų ne sykį tyrinėtą, tačiau sistemingai su užtekstine tikrove iki šiol sietą Radvilavičiūtės eseistiką. Skirtinguose tyrimuose šis aspektas įvardijamas įvairiai: pasakojimo pynimas iš kasdienybės atplaišų (Arnatkevičiūtė 2005: 66), distancijos tarp rašančiojo ir to, kas parašyta, mažinimas (Sprindytė 2006: 124), teksto persipynimas su realiu istoriniu pasauliu (Bertašavičiūtė 2018: 66–67) ir pan. Šiuo atveju aktualiau ne tai, kaip konkrečiai apibrėžiama nefikcinė tikrovė, su kuria esą sąveikaujama Radvilavičiūtės tekstuose, o visiškai priešingas vektorius, kuriuo bandysime judėti toliau – tikrinti, ar ir kaip pavyksta likti fikcijos ribose net ir tada, kai analizės objektas tarsi veržiasi anapus.

Svarbu pabrėžti, jog toks tyrimas – tai metodologinis eksperimentas, kuriuo galima prieiti prie tam tikrų išvadų apie psichoanalitinės prieigos galimybes bei ribotumą, bet ne apibendrinti lietuvių eseistiką ar Radvilavičiūtės kūrybą. Taip yra ir dėl to, kad pirmenybę teikiame teorijos, o ne analizės objekto išsamumui – atsirinkę konkrečią Radvilavičiūtės esė („Šiąnakt aš miegosiu prie sienos“ iš rinkinio tuo pačiu pavadinimu), diskursyvinio subjekto problemą nagrinėsime remdamiesi trijų psichoanalizės klasikų perspektyvomis. Šį tyrimo pobūdį grindžiame, viena vertus, tuo, kad psichoanalizės kaip homogeniškos disciplinos idėja tėra siaura redukcija, kita vertus, tuo, kad atrodo aktualu lituanistikoje gana ryškų Carlo Gustavo Jungo autoritetą² atsverti Lietuvoje rečiau girdimos britų psichoanalitikės Melanie Klein psichoanalizės teorija. Ją straipsnyje apgaubs pradininko (Freudo) perspektyva ir lietuvių

² Žr. Janušauskienė 2016, Pociūtė 2009, 2010, 2016, Viliūnas 2010 ir kt.

literatūros tyrimuose itin fragmentiškai pasitelkiama Jacques'o Lacano konceptualinė žiūra. Taigi, pateiksime tris skirtingas tos pačios esė interpretacijas, o pabaigoje palyginsime, kiek ir kaip jose atsižvelgta į meninį diskurso pobūdį³.

2. Freudo perspektyva: melancholinis susitapatinimas

Nepaisant itin gausaus žaidimo intertekstais bei iš pirmo žvilgsnio tarsi klystkeliais vedančiomis asociacijomis, pagrindinė Radvilavičiūtės esė fabulos linija gana aiški: artimą dviejų moterų draugystę nutraukia mirtimi pasibaigęs vienos iš jų išprotėjimas, kuris lyg šešėlis persekioja tą, kuri lieka gyva, bet sensta, jaučiasi vieniša, o parduodamo buto skelbimo nuotraukoje netyčia išvydusi bičiulei kadais dovanotą dėžutę *à la* prustiškai prisimena ir permąsto visą bendrystės istoriją. Tačiau pastarasis pasakojimo akstinas tekste pasirodo ne iškart – iš pradžių diskurso motyvacija tematizuojama kaip meninė pasakotojos ambicija parašyti istoriją apie „senstančią vienišą moterį“ (Radvilavičiūtė 2010: 125; toliau nurodomi tik puslapiai). Šią deklaraciją lydi pačios pasakotojos vienvakcė bei senėjimo aprašymas ir tik vėliau šios patirtys susiejamos su drauge: „istorijos apie senstančią vienišą Viktoriją neparašiau dar ir todėl <...>“ (127). Iš pažiūros paradoksalią priešpriešą tarp neparašytos istorijos ir akivaizdžiai užrašyto šios esė diskurso aptarsime vėliau, pirmiausia svarbu išryškinti pagrindinį moterų ryšio konstravimo principą: praeityje išgyventas draugės būsenas kalbančioji pasakojimo situacijoje prisiima sau.

Gana panašiai migruoja ir įvairios figūros. Po Viktorijos mirties prie jos durų pasakotoja dar savaitę vaikšto „salsvame tarsi lelijų laiptinės kvape, kuris pamažu ėmė virsti su gėlėmis stovėjusio

³ Trilypės šio straipsnio struktūros kaina – pasirinktos esė nagrinėjimas tik pristatytos problemos aspektu. Tai reiškia, jog sprendžiame konkretų konceptualinį klausimą ir nė viena iš trijų perspektyvų nepretenduojame į visavertę kūrinio analizę, visų tekste glūdinių reikšminių klodų aptarimą ir pan.

nekeičiamo vandens dvoku“ (142), o ankstesnėje teksto vietoje (iki draugės mirties papasakojimo) pati save apibūdina taip: „nuo manęs ėmė sklisti neišskaidomas dalimis, apibendrintas, panašus į pūvančių gėlių nekeičiamame vandenyje kvapas“ (126). Ji mini, jog draugė „tyliai įslinkdavo į laiptinę ir sveikindavosi su jais [kaimynais] tik iš pareigos, tarsi norėjusi būti nematoma“ (140), o pati butų skelbimus internete peržiūrinėja „neatsispindėdama veidrodžiuose, be kvapo, be garso, be veido“ (131). Pasakojime pamažu išaiškėjantis Viktorijos išprotėjimas pasireiškia paranoji-ne baime dėl skambučių iš nepažįstamų žmonių, klausinėjančių apie jos namus (140–141) ir būtent tokio skambučio pasakojimo pabaigoje sulaukia pati pasakotoja (149). Galų gale, net savo pačios kūną pasakotoja apibūdina labai panašia poza ir tų pačių daiktų apsuptyje, kaip ir draugės lavoną:

Vika sėdėjo ant sofos. Atrodė sunkesnė, nei buvo iš tikrųjų. Nenudažyti žili plaukai, kai susipažinom, jie buvo šiaudo spalvos. Kojinėj nubėgusi akis. Keliai truputį praskėsti, koja ištūnusi per čiurną, pusiau išsiauta iš šliurės, kulnas – remiasi į grindis. Ant stalo priekyje tuščia stiklinė, garstyčių indelis, dviejų spalvų tabletės, želatininės kapsulės, akinių dėklas ir patys akiniai, savarankiškai stebintys duris ir matę tai, kas čia vyko iki šiol. Įjungtas kruopomis mirgėjo nieko nerodantis televizorius. (143)

atsisėdu ant lovos. <...> Laiku nenudažyti plaukai. Kojinėj – akis, nubėgusi nuo kulno tikriausiai iki klyno. Priekyje ant staliuko mėtosi neišgerti vaistai, praviras akinių dėklas ir patys akiniai, kurie viską, kas čia įvyks, stebės savarankiškai. Pusiau išsimautos šliurės, kojų, jos vakare ištūnsta per čiurnas, kulnai – ant grindų. Niekto nerodantis kruopomis mirga televizorius. Įėjusiems atrodyčiau daug sunkesnė, nei esu iš tikrųjų. (149–150)

Antrasis aprašymas pateikiamas beveik pačioje kūrinio pabaigoje ir dėl to ne tik pratęsia, bet ir tarsi įtvirtina pasakotojos vienvės būseną kaip galutinę. Disforinį jos pobūdį esė pradžioje liudija ir savotiškas pasakotojos pasyvumas – ji aprašo ne tik senėjimą, bet ir daugelio dalykų, kurie anksčiau teikė malonumą, atsižadėjimą: maistą gamina be entuziazmo, diskusijose dalyvauja pasyviai,

nebebabučiuoja savo katino ir t. t. (125–127) Ir nors diskurso eigoje pasirodo ne vienas šiltas prisiminimas, tačiau baigiama mirties pozos priėmimu, kurį vaizdingiau galėtume pavadinti „apsikrėtimu mirtimi“.

Iš Freudo perspektyvos tokia diskurso eiga gali būti interpretuojama kaip melancholinis susitapatinimas. Tai gedulo variacija, kai po artimo žmogaus netekties subjektas nesąmoningai susitapatina su prarastu asmeniu, idant išsaugotų su juo ryšį. Tačiau melancholinis pakaitalas įprastai ne atperka prarastį, o funkcionuoja kaip dviguba psichikos ataka prieš save pačią. Pirma, tapatinantis internalizuojamas ne bet koks, o miręs ar kaip nors kitaip nesantis ir dėl to pasyvus, statiškas, egzistenciniu negatyvumu pažymėtas sąveikos partneris. Antra, dėl šios nesaties kaltinamas internalizuotas subjektas – vienokiu ar kitokiu dingimu jis sukėlė skausmą ir taip išprovokavo besitapatinančio subjekto agresiją. Tačiau kadangi šio jausmo adresatas internalizuotas, agresija virsta subjekto savidestrukcija:

laisvosios libido galios ne pasistūmėjo link kito objekto, bet buvo atitrauktos į Ego. O ten jos buvo naudojamos ne bet kaip, – jos padėjo Ego tapatintis su atsisakytu objektu. Šitaip šešėlis užgulė Ego, kurį dabar ypatinga instancija [Superego] galėjo vertinti kaip objektą, – kaip paliktąjį objektą. Taip objekto netektis pavirto į Ego netektį, Ego ir mylimojo asmens konfliktas – į nesantaiką tarp Ego kritikos ir dėl identifikacijos pakitusio Ego. (Freud 1999: 20; vertimas taisytas)

Taigi, melancholinis subjektas ne tik bando savimi sau atsverti prarasties sukeltą stoką, bet ir keršija ar baudžia save kaip tą, dėl kurio netekties kenčia. Remiantis šiuo principu, ypatingą reikšmę įgauna vienas iš anksčiau pateiktų aprašymų skirtumų: pirmajame Viktorijos akiniai yra „matę tai, kas čia vyko iki šiol“ (143), o antrajame pasakotojos akiniai „viską, kas čia įvyks, stebės savarankiškai“ (150). Žvelgiant froidiškai, ši užuomina apie savižudybę – tai diskurso eigoje išplėto ir įtvirtinto tapatinimosi su mirusia drauge pasekmė.

Kokia literatūrinio subjekto samprata paremtas šis mąstymas? Tapatinimasis neįmanomas, jei neegzistuoja objektas, kurį subjektas internalizuoja. Vadinas, pasakotojos draugė Viktorija turi egzistuoti „pirmiau“ nei tapatinimosi veiksmas, kurį pasakotoja atlieka kūrinio diskursu. Jei šį „pirmiau“ suvoksime kaip empirinę realybę, literatūros tekstui priskirsime referentinę funkciją. Tada tai būtų ne paprastas nurodymas, žymėjimas, o pertvarkymas: pasakotoja ne tik nusako draugę, bet ir prisiima jos būsenas bei ją lydejusias figūras kaip savastį. Tačiau šitai iš principo gali būti atliekama ne tik meniniame diskurse, bet ir terapijos, reklamos, mišrių bei įvairiausių kitų praktikų metu. Norint sučiuopti literatūrinio objekto specifiką, tapatinimosi objekto egzistavimas „pirmiau“ nei tapatinimasis kaip kalbinė operacija turi išsitemkti to paties estetiškai uždaro diskurso ribose. Paprasčiau tariant, ir „pirmiau“, ir „paskiau“ turi būti traktuojami kaip to paties objekto lygmenys. Būtent taip siūlytume suvokti jau minėtas, iš pažiūros galbūt pasenusias, tačiau šiuo atveju itin parankias kategorijas „fabula“ ir „siužetas“. Įvykių eiga ir jų pasakojimas – tai dvi atskiros tėkmės, tačiau literatūroje jos konstruojamos sinchroniškai.

Nepaisant to, kad ši sinchronija dažniausiai koreliuoja su pirminio skaitymo patirtimi (suvokiančioje empirinio skaitytojo sąmonėje vienu metu pildoma ir siužeto, ir fabulos linija), šiuo atveju apeliuojame ne į literatūros fenomenologiją, o į tam tikras literatūros analizės prielaidas, kurių pagrindu psichoanalitinė meninio diskurso interpretacija galėtų būti atskirta nuo empirinių subjektų kalbėjimo psichoanalizės. Žvelgiant iš tokios perspektyvos, Freudso suformuluota melancholinio tapatinimosi samprata Radvilavičiūtės esė interpretacijai paranki tik iš dalies. Ji padeda paaiškinti dvi moteris siejančius figūrų pasikartojimus bei suprasti nedeklaruojamą pasakotojos transformaciją diskurso eigoje. Tačiau tokia analizė apribota santykinę fabulos pirmenybę siužeto atžvilgiu, o tai literatūroje laikytina retrospektyviu diskurso efektu. Turint tai omenyje, fokusą verta perkelti nuo rodomo laiko į laikrodžio inžineriją, t. y. kelti klausimą, kokiais kalbos mecha-

nizmais sukuriamas pasaulis, kuriame kalbančioji melancholiškai susitapatina su mirusia drauge.

3. Klein perspektyva: projekcija

Dar syki pažvelkime į esė pradžią: disforinė pasakotojos būseną visų pirma konstruojama per kontrastą su numanomai euforine praeitimi. Jau minėtas vangumas, silpstanti atmintis ir įvairių ritualų atsižadėjimas aprašomas ne kaip kito žmogaus, o kaip savasties netektis – pasakotoja *nebepabučiuoja* katino, *nebežiūri* į receptus gamindama maistą ir pan. Trumpai tariant, pradedama nuo kontrasto tarp pilnatvės praeityje (mėgavimosi, kūrybingumo, užsidedimo) ir stokos dabartyje (abejingumo, tingumo, ligotumo). Kai senstanti vieniša moteris ilgainiui pavadinama Viktorija, retrospektyviai implikuojama, jog būtent apie ją turėjo ar galėjo būti istorija, dėl kurios neparašymo pasiskūsta pirmuoju sakiniu. Taigi, skirtumas tarp dviejų pasakotojos būsenų paverčiamas dviem atskirais subjektais – pasakojančia veikėja ir jos drauge Viktorija. Kitaip sakant, kontrastas tarp „savęs dabar“ ir „savęs seniau“ virsta kontrastu tarp savęs ir kito.

Tai, kad draugė šiame kūrinyje funkcionuoja kaip personifikuota gausa, liudija pats jos paveikslas – tai nepriklausoma, savimi pasitikinti moteris, kuri turi puikų skonį, geba stipriai mylėti ir neįsiskaudinti, kai meilė nutrūksta, ir pan. Ne veltui pasakotojai ji ne tik žavi, bet ir artima bei reikalinga:

Keliolikai metų Vika tapo man vienu iš brangiausių žmonių, atrama sunkiose situacijose. <...> Viskas, ką ji sakydavo apie žmones ar apskritai apie gyvenimą, buvo tikslu, patikima ir išsipildydavo. (136)

Sukonstruoti veikėją iš savo paties būsenų – tapatinimuisi kaip introjekcijai tam tikra prasme atvirkščias mechanizmas, psichoanalizėje vadinamas projekcija. Patį terminą, kaip ir daugelį kitų nesąmonybės operacijų, įvedė Freudas, tačiau konceptualiai jį išplėtojo britų psichoanalitikė Klein. Šiuo atveju ypač svarbus jos

pastebėjimas, kad subjektas gali išstumti ir kitam priskirti ne tik negatyvius, su kalte ar gėda susijusius savasties aspektus, bet ir tuos, kuriuos patiria maloniai, euforiškai, tačiau dėl vienokių ar kitokių priežasčių bijo prarasti (Klein 1984: 8–9). Į kitą suprojektuojamos gali būti ne tik nepriimtinos savybės, mintys, geismai ir t. t., bet ir pozityvumas, kuris, vaizdingiau tariant, išorėje, tarsi į banką padėtas kapitalas, neva saugesnis. Be abejo, empiriniai asmenys dažniausiai projektuoja į kitus empirinius asmenis, tačiau literatūrinės fikcijos kontekste šis mechanizmas gali funkcionuoti kaip personažo *konstravimo* principas.

Šiuo aspektu gana iškalinga, jog Viktorijos sumodeliavimą iš tarsi prarastų pasakotojos patirčių lydi ir įvairios opozicijos. Esė eigoje ne sykį minimas kalbančiosios gyvenimas Amerikoje, o Viktorija įvairiais būdais siejama su Rusija (ten iškeliauja jos vyras, ji ruošia rusišką arbatą, prabyla rusų rašytojų citatomis ir pan.). Pasakotoja atsisveikina „daug kartų pamojuodama, šypsodamasi, gręžiodamasi į nueinančius“ (138), o Viktorija „pasakydavo sudie ir eidavo atgal neatsigręždama“ (ten pat). Kai pasakotoja atvyksta pas savo bičiulę nėščia, jai kyla mintis, jog šioji anksčiau savo vaiką palaidojo (139). Šios priešingybės liudija klasikinę antrininio sampratą – tas pats, bet apverstas. Tačiau iš psichoanalitinės perspektyvos ypač svarbu, jog dublerį sukuria ne kažkas kitas, ne stebėtojas iš šalies, o šio diskurso „aš“. Paprastumo dėlei galėtume šią instanciją pavadinti autorės vardu, bet reikia nepamiršti, jog sutapatinę ją su rašytojos asmeniu kaipmat atsidurtume anapus literatūros, t. y. lauke, kur meninis tekstas analizuojamas taip pat, kaip bet kuris kitas ne į save, o į pasaulį nukreiptas žmogaus kalbėjimas.

Vietoj to projekciją galima suvokti kaip fikcijos mechanizmą, visiškai išsitenkantį literatūrinio diskurso ribose, t. y. fiksuoti pačiame tekste kaip operaciją, kuri realizuojama (ir tuo pačiu slepiama) ne tik išvardytais apvertimais, bet ir stambesniu masteliu. Antai, pats visos esė kaip pasakojimo stilius akivaizdžiai susišaukia su pasakotojai skirtu Viktorijos monologu:

Jums visada trukdys logika. Stengiatės atrasti dėsnius ir nuspėti baigtį. Likimas nevažinėja liftais. Horizontas visada rūke, finalai nenuspėjami. Gali būti taip, gali būti kitaip. Neprisiimkite Dievo vaidmens. Mes plaukiame jūra be krantų ir visada mirštame po viena. <...> Kulka, paleista tiksliai į taikinį, irgi tiksliai pasirenka kitą. Vienas rašytojas sakė, kad šautuvas, kuris kabo spektaklio pirmame veiksmo ant sienos, paskutiniame – turi iššauti. Kitas manė, kad paskutiniame veiksmo šautuvas – turi užsikirsti. (139)

Jei šį fragmentą skaitome kaip realaus asmens prisiminimą, tuomet panašu, jog atmintyje atrastą draugės patarimą pasakotoja ne tik priima, bet ilgainiui paverčia veiksmu – aukščiausios įtampos taške, kai, rodos, turėtų paaiškėti, kaip Viktorijai dovanota dėžutė po jos mirties atsidūrė visai kitame bute, šis fragmentas beveik identiška pakartojamas antrą sykį, o tada istorija nutraukiama. Tiesa, šis nutraukimas įvyksta tarytum savaime, be valingo pasakotojos sprendimo, tačiau iš psichoanalitinės perspektyvos tai esmės nekeičia – draugės patarimą, kaip gyventi, pasakotoja realizuoja nesąmoningu sprendimu, kaip pasakoti:

Puikiausiai suprantu, kad istorija turėjo baigtis kitaip. Aiškiau. Logiškai. Su įtikinama atomazga. Jaukų, mokytojai (mamai ir tetai) patinkantį, iš pirmo karto suvokiamą finalą sugebėdavau išvynioti net vienuoliktoje klasėje rašiniuose laisvomis temomis. Kodėl aš vis dėlto jos iki galo taip ir neparašiau? Juk turėjau, atrodo, viską: siužetą, kurio neįmanoma nušauti, charakterį su mirtimi, – labai mėgstu, kai pasakojime laidojamas jautrus, geras, aplinkybių prispaustas žmogus, skaitytojai tada mano, kad viskas vyksta iš tikrųjų ir verkia. (147)

Trumpai tariant, pirmą sykį patarimas funkcionuoja kaip prisiminimas, o antrą sykį nevalingai priisiimamas kaip praktikos principas. Tačiau jei skaitome šią esė kaip fikciją, Viktorijos monologą traktuojame ne kaip anksčiau realiai įvykusio pokalbio pakartojimą raštu, o diskurso eigoje sukuriamą pasažą. Žvelgiant iš šios perspektyvos, keičiasi ir simbolinė jo reikšmė – Viktorijos žodžiai įkūnija ne pamoką, kurią pasakotoja tik po truputį išmoksta, o principą, pagal kurį ji operavo kalbėdama nuo pat pradžių.

Kitaip tariant, pirma fragmentiškai, nenuosekliai, asociatyviai atliekama dviprasmybių kupina pasakojimo praktika, o tik po to ši taktika paverčiama vienos veikėjos žodžiais kitai.

Atkreipkime dėmesį ir į tai, jog ką tik cituoto fragmento pabaiga – tai dar vienas pakartojimas, šiuo atveju žodžių, kuriais pradėta pati esė. Vadinasi, galime sakyti, jog ne pasakotoja realizuoja Viktorijos požiūrį į gyvenimą, o Viktorija kaip personažas su tam tikru požiūriu į gyvenimą – tai pasakotojos projekcija, kuri konstruojama ne tik personifikuojant praeities būsenas kaip atskirą subjektą, bet ir prakalbinant tą subjektą metaforomis apie tai, kaip nuo pat pradžių buvo renčiamas šis tekstas.

Atsižvelgiant į visa tai, kitą prasmę įgauna minėti vangumo nusakymai. Antai, butų skelbimų peržiūra internete: viena vertus, pasyvi veikla, kurios pasakotoja imasi vietoj rašymo, kita vertus – kūrybingas vaizduotės žaidimas. Panašiai ir skelbimų naršymo motyvaciją „nepadaryti jokių išvadų ir vis tiek patirti malonumą“ (131) galima sieti ne su melancholija, o su mėgavimusi tradicinės atomazgos dekonstravimu. Tuo tarpu, pavyzdžiui, prisipažinimas „patiekalus ėmiau daryti nepaisydama receptų, kaip pakliūva, iš to, ką turiu po ranka“ (125) gali žymėti ne vangumą, o sprendimą atsisakyti klasikinių naratyvo konstravimo principų ir gausiai naudoti intertekstus.

Be abejo, buities detales atpažinti kaip kūrybos metaforas įmanoma ir be psichoanalizės. Tačiau Klein išplėtotą projekcijos sampratą padeda paaiškinti, kokią funkciją šios dviprasmybės atlieka konstruojant draugės paveikslą bei santykio su ja istoriją. Skirtingai nei klasikinė melancholijos samprata, savaip paranki netekties supratimui, klainiškoji žiūra leidžia išryškinti fikcijos kaip diskursyvinės gamybos logiką: „Šiąnakt aš miegosiu prie sienos“ – tai antrininko konstravimas, atliekamas skaidant kalbantįjį „aš“. Šis procesas vyksta dviem sinchroniškais būdais: viena vertus, prarastos būsenos bei savybės projektuojamos į atskirą subjektą, antra vertus, į šį homunkulą tarsi gyvybė įpučiama kalba, simboliškai liudijanti kūrybos strategiją, kurią, pripažindami šio termino reduktyvumą, vien taupumo sumetimais galėtume pavadinti

„postmodernia“, – laužyti tradicinę siužeto struktūrą, demaskuoti pasakojimo tikroviškumo iliuziją, tankiai žaisti nuorodomis į kitus tekstus, meno kūrinį ir t. t. Kitaip sakant, ši esė – tai metakomentaras apie literatūrinę eseistiką, kūryba apie kūrybą.

Tokia išvada pasižymi trimis tarpusavyje susijusiais trūkumais. Visų pirma, ji jau ne sykį išsakyta ankstesniuose Radvilavičiūtės tyrimuose. Antra, ji taikytina daugeliui šios autorės tekstų ir niveliuoja pasirinktos esė išskirtinumą. Trečia, šis išskirtinumas – tai specifinis diskursyvinio subjekto funkcionavimas, kurį nuo pat pradžių akcentavome kaip pagrindinę šio tyrimo problemą. Mat jei kūrinys baigtųsi ironišku jautrios istorijos dekonstravimu, užtektų vos užmesti akį į likusius to paties rinkinio bei ankstesnės autorės knygos *Suplanuotos akimirkos* tekstus, kuriuose atpažintume tą pačią pamatinę struktūrą: 1) užuominos apie literatūrinę kūrybą, 2) sentimentalus pramano konstravimas, 3) žaismingas to pramano demaskavimas, pašėpiant tikroviškos ir nuspėjamos literatūros stereotipą. Tačiau „Šiąnakt aš miegosiu prie sienos“ baigiasi kiek kitaip. Implicitiškai atskleidusi, jog aprašytoji draugė tėra jos pačios antrininkė, kalbančioji eksplacitiškai apie pačią save prabyla trečiu gramatiniu asmeniu – „Dėžutė neturėjo išslysti iš pasakotojos rankų“ (148), t. y. tematizuojamas ne tik Viktorijos, bet ir savęs pačios fiktyvumas. O teksto pabaigoje, po jau cituoto savo kūno kaip draugės lavono aprašymo, pasakotoja prisimena esė eigoje neva primirštą Kajoko citatą „baisiausias dalykas yra patirti, kad kiekviena tavo išgalvota istorija yra tikra“ (151). Ji paimta iš romano *Kazašas*, kurio pavadinime užkoduotas klausimas virsta paskutiniu Radvilavičiūtės esė sakiniu: „kas aš?..“ (152) Šitaip žengiama anapus ironiško, per žaismą su klišėmis ir intertekstais kuriamo metakomentaro apie literatūrą į zoną, kurioje subjektyvė pasitinkama kaip egzistencinę nejauką keliantis klausimas. Freudo pasiūlyta ir Klein papildyta projekcijos kategorija puikiai tinka konceptualizuoti pasirinktame kūrinyje atliekamą fikcijos konstravimo inžineriją ir atpažinti šios inžinerijos žymes sukurtos istorijos detalėse. Tačiau atrodo, reikia kitų metodinių įrankių, jei norime spręsti ne tik šiame tyrime numatytą, bet ir pačioje esė

tematizuojamą klausimą: kas yra tas „aš“, kuris projektuoja (arba sutirština, perkelia, gamina ir t. t.) literatūriniame tekste?

4. Lacano perspektyva (i): neurotinis vs perversinis diskursas

Lietuvių literatūros tyrimuose Lacanas vis dar pasirodo santykinai retai. Iš pažiūros ši tendencija keista, ypač dėl to, kad šis autorius labiausiai žinomas dėl savo tezės, suformuluotos kone specialiai literatūrologams: „nesąmonybė struktūruota kaip kalba“ (Lacan 1999b: 348). Tiesa, šią ištarą pernelyg retai lydi labai svarbus patikslinimas: kalba čia – ne žodinė sistema (*langue*), kurios virtualumas lyginamas su nesąmonybės paslėptimi, o kalbinė veikla (*langage*), t. y. tarp konkretaus adresanto ir adresato vykstanti komunikacija. Šiuo aspektu tikslesnis būtų diskurso terminas, kurį įvedęs Émile'is Benveniste'as siūlė jį naudoti ir psichoanalizės kontekste. Anot jo, nors Freudas nesąmonybę dažnai lygino su kalba, tikslingiau būtų kalbėti apie nesąmoningą diskursą, t. y. specifinius būdus, kuriais jau egzistuojančios (žodinės, vizualinės, gestų ir kt.) kalbos realizuojamos konkrečiais reikšminiais dariniais – tekstais, sapnais ar kūniškais simptomais (Benveniste 1971: 74–75). Kitaip tariant, nėra tokio dalyko kaip atskira „nesąmonybės kalba“, kurią žmogus mokėtų taip, kaip moka lietuvių ar anglų kalbą, tačiau egzistuoja nesąmonybės diskursas. Jis išsakomas ne valingai ir atvirai, o simbolinėmis operacijomis, kuriomis vienu metu ir slepiama, ir atliekama tam tikra komunikacija.

Šis dvigubas funkcionavimas įprastai aiškinamas tuo, kad subjektas išstumia tam tikrus norus, kurie uždrausti ir dėl to negali būti patenkinti tiesiogiai, tačiau vis vien reiškiasi klaidomis bei pačiam norinčiajam nesuprantamomis formomis. Šiuo aspektu psichoanalizės subjektas visuomet ir neišvengiamai skilęs tarp to, ką byloja deklaracijomis, ir to, ką liudija užuominomis. Tačiau Freudio darbuose eksplisitiškai nesuprobleminamas kitas komunikacijos polius – adresatas, kurio specifiką, lygindamas nesąmonybę kaip diskursą su įprastomis komunikacijos situacijomis, tyrinėjo Lacanas.

Atrodytų, psichoanalizei turėtų rūpėti tik adresantas, kurio kalboje presuponuojama ir per interpretaciją išskleidžiama tam tikra paslėpta tiesa. Mat jei išstūmimas nesąmoningas, vadinasi, psichoanalitikui turėtų rūpėti ne tai, ką konkrečioje diskursyvinėje situacijoje draudžiama atvirai ir garsiai išreikšti, ne tai, ko konkretus adresatas laukia, nori ar ką reikalauja nutylėti, o vien mechanizmai, kurie funkcionuoja kalbančiojo vidujybėje. Šiuo aspektu psichoanalizė – tai ne intersubjektyvios sąveikos, o subjektyvaus kalbėjimo tyrimas, kuriame dviejų zuikių vienu šūviu nenušausi: reikia pasirinkti – psichoanalitiškai nagrinėjamas vieno arba kito asmens diskursas.

Lacanas tokią perspektyvą ne tik atmetė, bet ir savotiškai pranoko, t. y. nesąmonybės kaip diskurso tyrimą susiejo net ne su dviejų komunikacijos narių struktūra (tai buvo Klein teorijos centrinė ašis), o su trijų. Atitinkamai, ir patį šį pranokimą galima nusakyti trimis mąstymo žingsniais. Visų pirma, adresato klausimas neapainamas vien todėl, kad jį atpažinti – atskiras uždavinys: ar subjektas nesąmoningai kreipiasi į tą patį, su kuriuo vystoma sąmoninga komunikacija (pvz., išpažįsta pagarbą mokytojui, nors paslapčia jo nekenčia), ar į kitą (atvirai reiškia neapykantą mokytojui ir nesuvokia, kad jo pyktis iš tiesų skirtas tėvui)? Antra, net tais atvejais, kai atrodytų, jog išstumtas diskursas skirtas tam pačiam adresatui, kuris deklaruojamas daugmaž atvirai, vien pats kalbos sluoksniavimasis („buvimas dviguba“) numato šio adresato skilimą: vienas yra tas, kuriam išpažįstama pagarpa, o kitas – tas, kuriam išreiškiamas pyktis. Trečia ir visų svarbiausia, jog šiuos tarsi vieno adresato profilius skiria ne minimali, o radikali, iš principo neištrinama riba. Pamatinė psichoanalizės nuostata, jog subjektas nėra ir niekada negali tapti visiškai sąmoninga, racionalia bei valinga būtybe, reiškia ir tai, kad nesąmonybės diskurso adresatas niekada negali visiškai sutapti su tuo, kuris stovi priešais arba kreipiniu yra įvardijamas laiško pradžioje. Šia prasme kitas, kuriam mokinys nesąmoningai išreiškia pyktį, mylintysis – geismą, o tarnas – ištikimybę, yra iš principo į jokią empirinį adresatą neredukuojamas Kitas. Tai reiškia, jog diskurso psichoanalizė visuomet

numato ne dviejų, o trijų narių struktūrą: adresantas, adresatas ir Kitas, kurio vaidmenį tarsi rūbą adresatas tam tikroje situacijoje gali dėvėti, tačiau niekuomet negali su juo visiškai sutapti.

Lacano idėja, jog kiekviena subjekto komunikacija su kitu numato ir nesąmoningą sąveiką su Kitu, grindžiama ne tik empiriniu darbu su pacientais, bet ir savita kalbos ontologija, t. y. psichoa-nalitinė kalbos ir žmogaus kaip kalbančios būtybės teorija. Joje, kaip ir daugelyje kitų struktūralistinių teorijų, atsispiriama nuo šiandien jau žinomo pamato – kalbos sistema logiškai pirmesnė už kalbėjimą. Tai reiškia, kad bet koks reikšminis pasakymas ar veiksmas numato už jį ankstesnes simbolines sistemas, kuriose atitinkamų garsų, ženklų, gestų ir pan. skirtumai funkcionuoja kaip sąlygos ne tik tam konkrečiam, bet ir daugeliui kitų pasakymų bei veiksmų, įskaitant buvusius, esamus ir būsimus. Pavyzdžiui, naratyvinėje Algirdo Juliaus Greimo semiotikoje tai vadinama verčių sistemomis, kurias subjektui suteikia už jo veikimą logiškai pirmesnis lėmėjas, tačiau šioje teorijoje nesvarstoma apie analogiškos instancijos funkcionavimą diskurso sakytojo atžvilgiu – kaip su simbolinių (semiotiškai: verčių) sistemų šaltiniu sąveikauja ne tik diskurse veikiantys subjektai, bet ir pats diskurso gamintojas? Būtent šis klausimas Lacano psichoanalizėje laikomas kertiniu ir atveria galimybes tyrinėti, kokiais būdais kalbėtojas perima, integruoja, derina tarpusavyje bei naudoja tam tikras simbolines sistemas⁴.

Tie atvejai, kai simbolinių sistemų šaltinis bei jų patikimumo garantas funkcionuoja kaip antras adresatas, t. y. Kitas, į kurį nesąmoningai kreipiamasi latentiniame komunikacijos su kitu lygmenyje, Lacano psichoanalizėje vadinami *neurotinu* diskursu. Šiuo vienu svarbiausių jo teorijos principų buvo apibendrinta ir diskursyvumo terminais performuluota plati ir įvairialypė Freudo svarstymų apie neurozę aibė, o pati psichoanalizė įtvirtinta

⁴ Tiesa, savitą sakymo semiotiką išplėtojo Greimo kolega Jean-Claude'as Coquet. Būtent jo teorijos santykis su Lacano psichoanalize – tai išsamiai neplėtotą tyrimų kryptis, prie kurios bent dalinai tikimės prisidėti šiuo straipsniu.

kaip specifinis diskurso tyrimas. Žvelgiant iš šios perspektyvos, somatiniais simptomais (pvz., fiziologiškai nepaaiškinamais kūno skausmais, galūnių tirpimais ir pan.), obsesiniais ritualais (pvz., rankų plovimu šimtą sykių per dieną), kalbos riktais, sapnais, o svarbiausia – simbolinėmis užuominomis kasdienėje šnekoje neurotikas kreipiasi į Kitą, t. y. ne konkretų adresatą (darbdavį, kolegą, partnerį), o simbolinę instanciją, kurią nesąmoningai traktuoja kaip simbolinių sistemų šaltinį. Paprasčiau tariant, neurotiniame disкурse glūdi nesąmoningas apeliavimas į autoritetą, kuris turėtų garantuoti subjekto tapatybę, jo kalbos bei elgesio reikšmės stabilumą ir patikimumą. Šiuo požiūriu neurotinis diskursas – panašiai kaip ir mitas Claude'o Lévi-Strausso antropologijoje – atliekamas kaip *svarstymas, abejonė, klausimas*, siunčiamas tam, kuris, *žino, teigia*, tam tikra prasme galime net sakyti, jog *turi galią* (Lacan 1999: 301–302). Iš vienos pusės, šią galią palaiko ne kas kitas, o paties neurotinio subjekto tikėjimas prasmės stabilumu, tačiau iš kitos pusės, Kito funkciją atliekančios instancijos (pvz., valstybė, Dievas, kapitalizmas) realiai ir materialiai veikia kaip kultūrinės prasmės sąlygos.

Tuo tarpu *perversinis* diskursas⁵ struktūruotas atvirkščiai – čia kalbantysis ne apeliuoja į Kito autoritetą, o pats prisiima Kito vaidmenį (Hyldgaard 2004). Šią idėją Lacanas taip pat išvedė diskursyvumo terminais performuluodamas Freudą įžvalgas. Anot psichoanalizės pradininko, „perversija – tai išvirkščia neurozė“ (Freud 1981: 165), kuri susiformuoja vaikystėje. Neurotikų simptomai – tai geismai, kurie buvo uždrausti ir dėl to išstumti, tačiau sugrįžta įvairiais aplinkkeliais, simboliškai. Tuo tarpu įvairios perversijos (sadizmas, mazochizmas, vujarizmas, ekshibicionizmas, skirtingi fetišizmai) – tai geismo likutis, kuris nebuvo išstumtas ir

⁵ Neurozė, psichozė ir perversija – trys pagrindinės kategorijos, kuriomis Lacano teorijoje psichikos funkcionavimo tipai aiškinami kaip diskurso struktūros bei stiliai. Psichotinio diskurso šiame straipsnyje nenagrinėsime, tik užsiminsime, kad jam būdingas Kito pašalinimas (pranc. *forclusion*, angl. *foreclosure*) ir su tuo susijęs radikaliai nestabilus santykis su simbolinėmis sistemomis (Lacan 1997: 3–43, 161–180).

išliko kaip fiksacija. Lacanas neatmeta brendimo įtakos, kuri gali būti tyrinėjama dirbant su pacientais, tačiau jo teorijoje svarbiau tai, kad perversinėse praktikose sąveikos partneris (sadisto auka, mazochisto smurtautojas ir pan.) nėra kitas, už kurio glūdi Kitas, jis veikiau naudojamas kaip įrankis, būtinas perversinio subjekto mėgavimuisi. Todėl perversinis diskursas – tai *ne abejonė, o žinojimas* ar, tiksliau, mėgavimasis žinojimu, nesąmoningai vaizduojant, jog subjektas pats yra prasmės ir teisingumo įsikūnijimas. Tad nenuostabu, jog perversija dažnai siejama su socialinių normų peržengimu, mat tipiniai Kito funkcijas atliekantys autoritetai tokiam subjektui tarsi negalioja. Tačiau Lacano psichoanalizėje perversiniu laikytinas ir toks diskursas arba praktika, kurios atlikėjas visiškai išsitenka egzistuojančios simbolinės sistemos ribose ir dėl to jokių taisyklių tarsi nelaužo, tačiau perima šią sistemą su absoliučiu žinojimu ir be jokios nesąmoningos abejonės. Būtent tokiu, anot Slavojaus Žižeko, laikytinas, pavyzdžiui, žymusis nacių karininkas Adolfas Eichmannas, teisinęs savo nusikaltimus tuo, jog tiesiog vykdė nurodymus (Žižek 1997: 69). Be abejo, ne kiekviena perversija tokia nežmoniškai žiauri, tačiau kiekvienoje glūdi tam tikras sąveikos partnerio instrumentalizavimas, objektyvizavimas.

Neurotiką riboja tai, kad nesąmoningai jis niekada nėra užtikrintas savo žodžių bei veiksmų reikšme. Už kito ar, vaizdingiau tariant, kito akių gelmėje jis žvelgia į Kitą ir nuolat dvejoja – riktais, netyčinėmis asociacijomis ar iš pažiūros nereikšmingais, bet simboliškais pasikartojimais vis svarsto ir tikrinasi, ar tikrai jis yra tai, kuo skelbiasi, ar jo pasisakymai tikrai išreiškia tai, ką atrodo reiškiantys, ir pan. Perversiniame diskurse šią abejonę keičia žinojimas, kurį kalbantysis priiima tapatindamasis su Kitu.

5. Lacano perspektyva (ii): literatūrinė perversijos įveika

Iš pirmo žvilgsnio atrodo, jog Radvilavičiūtės esė panašesnė į neurotinį diskursą, nes pasakotoja nuo pat pradžių abejoja savo tapatybe ir tikrai nepasižymi jokia galia. Veikiau priešingai, ji kalba

iš stokos pozicijos, t. y. ilgisi draugės, kadaise turėto gyvenimo ir t. t. Maža to, net jei susitelkiame į tai, kaip tekste aprašomas fikcijos konstravimas, pats pirmas sakinyš žymi kalbą iš nežinojimo pozicijos: „Kodėl vis dėlto tos istorijos apie senstančią vienišą moterį neparašiau?“ (125) Tačiau, jei nagrinėjame tai, kaip literatūrinė gamyba ne tematizuojama, o atliekama, fiksuojame, jog deklaruojamą nežinią lydi ironija, liudijanti literatūros kaip simbolinės sistemos išmanymą:

Juk turėjau, atrodo, viską: siužetą, kurio neįmanoma nušauti, charakterį su mirtimi, – labai mėgstu, kai pasakojime laidojamas jautrus, geras, aplinkybių prispaustas žmogus, skaitytojai tada mano, kad viskas vyksta iš tikrųjų ir verkia. (147)

Iš vienos pusės, būtent šiuo žinojimu, t. y. mokėjimu suręsti įtraukiantį naratyvą, ir pasinaudojama, kai per projekciją sukuriamą Viktorija. Iš kitos pusės, per pačią kulminaciją, kaip jau minėjome, jautrios istorijos gamyba nutraukiama ir demaskuojamas jos fiktyvumas. Priešingai, nei galbūt atrodo, tokia diskursyvinė operacija žymi ne tapatinimosi su Kitu pabaigą, o kaip tik įtvirtinimą. Juk jeigu nebūtų parodyta, jog dramatiška bendrystė tebuvo literatūrinė fikcija, pasakotoja liktų pozicijoje, iš kurios *bandyta* (neva iš naujo, po pripažintos nesėkmės) parašyti istoriją apie senstančią vienišą moterį, *bet nepavyko* (neva antrą sykį). Tuo tarpu ironiškai pašiepdama pačią ambiciją ji liudija, jog *galėtų, bet atsisako*. Šitaip galia žaisti tradiciniais literatūros lūkesčiais ir įtikinamumo efektu nebe naudojama, nebe įdarbinama, o *demonstruojama*. Toks principas psichoanalizėje ne sykį aptartas kaip vienas pagrindinių galios paradoksų: ją žymi ne (tiek) jos panaudojimas, o (veikiau) parodymas, kad ji *galėtų* būti panaudota. Galia įkūnija ne tas tėvas, kuris praranda savitvardą ir pradeda mušti vaiką, o tas, kurio vien žvilgsnio pakanka kaip liudijimo, kad jėga *galėtų* būti panaudota, tačiau to neprisireikia. Žinoma, šiuo atveju galia susijusi ne su jėga ar smurtu, o su kitokiu valdymu – literatūrinio kodo kontrole. Šiuo požiūriu istorijos nutraukimas nepateikiant paaiškinimo – tai daug

stipresnis tapatinimasis su Kitu nei atomazga, kuri atitiktų tradicinius pasakojimų lūkesčius ir liudytų tapatinimąsi su tradiciniu rašytojo(s) vaidmeniu – pozicija, kurios reikšmė priklauso nuo Kito (pavyzdžiui, literatūros ar apskritai kultūros lauko).

Tačiau, kaip minėta, esė tuo nesibaigia. Demaskavusi draugės ir savo pačios fiktyvumą pasakotoja ne nutyla, ne baigia savo diskursą, o pagaliau „prisimena“ Kajoko romano *Kazašas* citatą, kuria „norėjo“ baigti neparašytą istoriją. Akivaizdu, jog šis „prisiminimas“ – tai tokia pati simuliacija, kaip ir esė eigoje ne sykį ironiškai minimas noras parašyti jautrų siužetą. Todėl galime sakyti, jog citata atidėta kaip riba, kurios peržengti neįmanoma, kol nesukurta iki jos esanti teritorija. Kitaip tariant, tik fikciją sukonstravus, įsteigta galimybė žengti anapus jos. Ši galimybė – tai ne tikrovės *likutis*, kuris pasirodo tada, kai išardomas estetinis fasadas, o veikiau fasado *perteklius*, t. y. papildomas efektas, kuris be meninio diskurso išvis neegzistuoja. Būtent taip siūlome interpretuoti pačią *Kazašo* citatą – „baisiausias dalykas yra patirti, kad kiekviena tavo išgalvota istorija yra tikra“ (151) – o tikrovės perteklių sieti su subjektyvybės problema, į kurią nurodo iš Kajoko romano pavadinimo perimtas klausimas, virstantis paskutiniais Radvilavičiūtės esė žodžiais: „kas aš“? (152)

Iš pažiūros – anokia tai subjektyvė, jeigu jos tikrumas, pranonstantis išgalvotus siužetus bei personažus, pasireiškia vien klausimu, į kurį neatsakoma. Ką tai turi bendro su protu, kūnu, galų gale, socialine tapatybe bei kitais predikatais, su kuriais įprastai siejama subjekto kategorija? Žvelgiant iš Lacano psichoanalizės perspektyvos, atsakymas nėra paprastas, tačiau aktualus literatūros tyrimui: *subjektas kaip tikras fikcijos perteklius* – tai tokia sakymo instancijos samprata, kuri žymi ne kalbėjimo ištakas, ne priežastį, o rezultatą, kuris pasiekiamas tik kai kuriuose diskursuose.

Atsispirkime nuo to, kas akivaizdu: realių asmenų kalbėjimas dažnai būna savotiškai desubjektyvizuotas – apie naują įstatymą, autobusų tvarkaraštį arba akcijas parduotuvėje gali būti informuojama be jokių nuorodų į pačią sakymo instanciją. Tais

atvejais, kai kalbančiojo kūniškumo, socialinio statuso ar tam tikrų kultūrinių vaidmenų žymės ryškesnės, galime kelti klausimą, ar jos nurodo į realų, ar į fikcinį pasaulį, tačiau abiem atvejais subjekto esatis siejama su tam tikra simboline artikuliacija, su reikšme. Tuo tarpu iš Lacano psichoanalizės perspektyvos, subjektas – tai ne jį predikatais nusakančios reikšmės, ne simboliniai vaidmenys arba priklausymas tam tikram socialiniam sluoksniui, o tai, kas priešinasi, nepasiduoda įsimbolinimui, todėl galiausiai pasirodo klaidos pavidalu. Kaip teigia Žižekas:

simbolinė reprezentacija visuomet iškreipia subjektą, tai visuomet perstūmimas, nesėkmė – subjektas negali rasti signifikanto, kuris būtų „sąvas“, jis visuomet pasako per daug arba per mažai. Trumpai tariant, pasako ką kita, nei siekė. <...> *reprezentacijos nesėkmė – tai pozityvi jo [subjekto] sąlyga*. Subjektas bando artikuliuoti save per reikšminę reprezentaciją, šis reprezentavimas nepavyksta, vietoj gausos susiduriame su trūkumu, ir ši dėl nesėkmės atsivėrusi skylė kaip tik ir yra subjektas. (Žižek 1989: 184, 198)

Minima stoka vietoj gausos reiškia, kad subjektas nėra kokia nors itin turtinga, įvairiaspalvė, daugialypė substancija, kurios tiesiog „neišeina nusakyti“ ar „neišeina išreikšti žodžiais“ dėl kalbos skurdumo. Psichoanalitinis mąstymas juda priešinga kryptimi – intuicija, kad esama prigimtinių, ikikalbinės ar net transcendentinės tapatybės, tėra retrospektyvus išpūdis. Subjektiškumas randasi tik su kalba. Lacano terminais, subjektas visuomet ir neišvengiamai skilęs tarp simbolinės plotmės (*la symbolique, the Symbolic*) ir tikrovės plotmės (*le réel, the Real*), tačiau štai svarbiausias pastarosios paradoksas: tikrovė pasirodo kaip išimtis, kurios nepavyko įsimbolinti, tačiau iš tiesų ji yra simbolių operacijų perteklius:

Esama tikrovės kaip atspirties taško, bazės, įsimbolinimo proceso pamato (dėl to Lacanas kalba apie „tikrovės įsimbolinimą“); šia prasme tikrovės plotmė esti pirmiau simbolinės, kuri ją struktūruoja, kai tik pagauna į savo tinklą. <...> Tačiau tikrovė tuo pačiu yra gaminys, atraiša, liekana, įsimbolinimo skiautė, kuri pagaminama paties įsimbolinimo. (Žižek 1989: 191)

Tokia tikrovės samprata pagrįsta subjekto idėja ypač aktuali literatūrai tuo, jog kreipia tolyn nuo mąstymo apie diskursą kaip tikrovės išraišką, nuo su empiriniu asmeniu susietos pragmatinės funkcijos link svarstymo apie diskursą kaip save pranokstančią gamybą. Tai įvyksta ne kiekviename kūrinyje, todėl ne visuose literatūros tekstuose gali būti fiksuojama bei nagrinėjama subjektyvė psichoanalitine šio termino prasme. Tačiau būtent tai nutinka Radvilavičiūtės esė pabaigoje, kai klausimu „kas aš?“ apeliuojama ne į tam tikrą simbolinį vaidmenį, socialinį statusą, o į vienatinę egzistenciją, kuri iš principo tegali būti diskurso įtrūkis.

Būtų galima klausti, kodėl šis pokytis patiriamas disforiškai. Vienatinės egzistencijos klausimas lyg ir galėtų būti pasitinkamas kaip autentiškumo džiaugsmas. Tačiau iš psichoanalitinės perspektyvos jis žymi susidūrimą su tikrovės plotme, kuri daug dažniau būna sukrečianti, trauminė, baisi, o ne jauki ar maloni. „Šiąnakt aš miegočiu prie sienos“ atveju dar svarbiau tai, jog simboliškumo transgresija nutraukia perversinį susitapatinimą su Kitu kaip pozicija, kurioje žinomi paveikios literatūros principai, būdai žaisti su skaitytoju. Perfrazuojant Kajoko citatą taip, kad ji tiesiogiai atitiktų funkciją, kurią atlieka Radvilavičiūtės esė, būtų galima teigti: išgalvotoje istorijoje, kurioje personažus ir įvykius galima konstruoti kaip tik nori, pasirodė tikras klausimas, į kurį atsakyti neįmanoma.

Be abejo, šiam judesiui savotiškai ruošiasi nuo pat pradžių, simuliuojant citatos užmiršimą. O kai teksto viduryje aprašoma Viktorijos laiptinė, pasakotoja teigia, jog „ties posūkiu savas šešėlis akimirką imdavo sekti kaip svetimas“ (145). Perversiškai tapatinantis su Kitu, sėvos yra būtent fikcijos, t. y. istorijos, kurias lygiai lengva ir išgalvoti, ir demaskuoti jų įtikinamumą, tuo tarpu perviršis, kuris ištinka kaip svetimumas, – tai vienatinės egzistencijos tikrovė. Kitas pavyzdys – būtų skelbimų žiūrėjimas internete, kuris „turėjo būti visiškai virtualus, bet tapo bauginamai intymus“ (131). Šioje frazėje užkoduota ta pati struktūra: saugi fikcija atveria kažką neįjaukiaus. Galų gale, iškalbingas ir pats Viktorijos išprotėjimas. Kai ji skundžiasi nerimu dėl persekiojimo, pasakotoja atsako,

kad ragelyje draugės girdimi „kiti balsai, kiti kambariai“ (141) – tai romano pavadinimas. Viktorija į šią pastabą numoja ranka, tačiau paranojinis kliedesys, kada išgalvota fikcija patiriama kaip tikrovė, visiškai atitinka pasakotojos situaciją kūrinio pabaigoje, kai jos pačios suręstoje fikcijoje atsiveria tikrovės problema. Šiuo požiūriu galima sakyti, jog Viktorijos personažas išgyvena tai, ką savo diskursu pasiekia pasakotoja, tiesiog baimės šaltiniu tampa ne kitų, o sava kūryba.

6. Išvados: fikcinio subjekto statusas

Visi trys šiame tyrime išbandyti keliai ne tik atvedė prie vis kitos pasirinkto Radvilavičiūtės kūrinio interpretacijos, bet ir atvėrė tris būdus artikuliuoti diskursyvinio subjekto literatūriškumą. Remdamiesi Freudu, esė „Šiąnakt aš miegosiu prie sienos“ interpretavome kaip melancholinį diskursą, kurį atlieka besitapatinantis subjektas. Jis gali būti atskiriamas nuo empirinio asmens tuo, jog tapatinasi ne internalizuodamas tam tikrą realybės fragmentą kaip savastį, o per skirtingas to paties fragmento funkcijas fabulos ir siužeto lygmenyse. Tačiau Freudo konceptų nepakanka, jei norime paaiškinti, kaip šie lygmenys gaminami ir atskiriami.

Klein perspektyva šiame tyrime pasirodė pranašesnė tuo, kad jos išplėtotą projekcijos sampratą gali būti performuluojama kaip tam tikras fikcijos konstravimo būdas. Remiantis šia prieiga darbui su kitais literatūros kūriniais, būtų galima bandyti ir kitus psichoanalizės konceptus panaudoti analogišku principu, t. y. fiksuojant ne nesąmoningus realaus asmens ryšius su kitais žmonėmis, o išgalvotų pasaulių gamybą. Tačiau ši žiūra nėra pajėgi artikuliuoti skirtumo tarp tokių romanų, apsakymų, eilėraščių ir t. t., kuriuose diskursyvinio subjekto klausimas tiesiog neaktualus (kalbant struktūralistiškai, dėmesio verti vien pasakymai, bet ne sakymas), ir tokių kūrinių, kuriuose diskursyvinis subjektas tampa problema – ir todėl, kad vienaip ar kitaip tematizuojamas, ir todėl, kad pasižymi fikciniu statusu.

Lacano teorija pasirodė parankiausia šiam iššūkiui, nors ir pateikia kasdienei intuicijai prieštaraujančią atsakymą. Diskursyvinis subjektas – tai ne kalbėjimo ar teksto ištakos, o rezultatas, kuris pasiekiamas tada, kai pagaminamas simbolinės plotmės perteklius. Kitaip sakant, subjektas – tai ne duotybė, ne prielaida, bet kalbos operacijų vaisius, kuris atpažįstamas ne iš charakterio bruožų ar socialinių vaidmenų, o kaip tik to, kad juos pranoksta.

Be abejo, šitaip suprantamas santykis tarp simbolinės ir tikrovės plotmių kone visiškai atsiskiria nuo eseistikos tyrimuose dažnai nagrinėjamo ryšio tarp pramano ir realybės. Šiuo aspektu psichanalizė lyg ir niekuo nenaudinga tiems literatūrologams, kuriuos domina tai, kaip rašytoja(s) į savo kūrinį įpina realaus gyvenimo aplinkybes, įvykius ir pan. Šiam sykiui teks atidėti klausimą, kuris, žinoma, senas, tačiau nūdien ne ką mažiau aktualus: ar toks požiūris apskritai neredukuoja šių tekstų į kasdienę komunikaciją ar istorinius šaltinius tarsi neleidamas jiems funkcionuoti kaip menui. Vietoj to daug svarbiau pabrėžti, kad specifinė, galbūt net nepatogi bei keista Lacano tikrovės samprata itin naudinga tuo atveju, kai siekiama nagrinėti literatūros gebą įkūnyti tą pačią tikrovę, kuri net ir anapus knygų mus pasiekia tik retomis išimtimis. Tikrovę, kuri priešinasi simbolinei artikuliacijai ir ištinka tik išskirtiniais momentais, nors sudaro išpūdį, jog visuomet buvo šalia ir būtent ją išgyvename reikšminėmis praktikomis bei nars-tome reikšmingais pasakymais. Betarpiška jos patirtis neįmanoma, tačiau psichanalizė įgalina fiksuoti žmogaus ir kalbos ribą, ties kuria ši neįmanomybė pasirodo tiesiogiai.

Radvilavičiūtės esė baigiasi, kai pasakotoja galiausiai neva prisimena antrąją iš dviejų, neparašytos istorijos apie vienišą senstančią moterį pabaigai skirtą citatą. Atitinkamai ir šį straipsnį norėtųsi baigti prisimenant antrąjį epigrafą, su kuriuo analogiškai „neparašyta“ polemika.

Literatūra

- Arnatkevičiūtė, L. 2005. Erdvė ir laikas lietuvių eseistikoje. *Lituanistica* 61 (1), 65–78.
- Barthes, R. 2022 [1967]. Autoriaus mirtis. Iš prancūzų k. vertė P. Jevsejevas. *Metai* 4. <https://www.zurnalasmetai.lt/?p=17901>.
- Bellemín-Noël, J. 1999. Foundations and Problems of “Textanalysis”. Transl. by H. Hillenaar, M. Davidson. *American Imago* 56 (3), 221–235.
- Benveniste, É. 1971 [1966]. Remarks on the Function of Language in Freudian Theory. Transl. by M. E. Meek. *Problems in General Linguistics*. Miami: Miami UP, 65–75.
- Bertašavičiūtė, R. 2018. „Tapatybės nustatymas“: šiuolaikinė lietuvių eseistika kaip sąmoningumo trajektorija. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Bloom, H. 1973. *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry*. New York: Oxford University Press.
- Freud, S. 1981 [1905]. Three Essays on the Theory of Sexuality. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* 7. London: The Hogarth Press, 125–243.
- Freud, S. 1999 [1917]. Gedulas ir melancholija. Iš vokiečių k. vertė A. Gailius. *Anapus malonumo principo*. Vilnius: Vyturis, 9–126.
- Genette, G. 2012. Fikcija ir dikcija. Iš prancūzų k. vertė P. Jevsejevas. *Baltos lankos* 34, 118–143.
- Hyldgaard, K. 2004. The Conformity of Perversion. *The Symptom* 5. <https://www.lacan.com/conformper.htm> [žiūrėta 2024-08-20].
- Holland, N. N. 1975. *Poems in Persons. An Introduction to the Psychoanalysis of Literature*. New York: W. W. Norton & Company.
- Jakobsonas, R. 2004 [1960]. Lingvistika ir poetika. *Baltos lankos* 18–19, 5–49.
- Janušauskienė, V. 2016. Kalbos archajinio paveldo iškrovos lietuvių poezijoje. *Psichoanalizės fenomeno interpretacijos*. Vilnius: Meno rinkos agentūra, 429–439.
- Klein, M. 1984 [1946]. Notes on Some Schizoid Mechanisms. *The Writings of Melanie Klein* 3, *Envy and Gratitude and Other Works 1946–1963*. New York: Macmillan, Inc.
- Lacan, J. 1997 [1955–1956]. *The Psychoses. The Seminar of Jacques Lacan, Book VIII*. New York: W. W. Norton & Company.
- Lacan, J. 1999a [1953]. Fonction et champ de la parole et du langage en psychanalyse. *Écrits I*. Paris: Seuil, 235–321.
- Lacan, J. 1999b [1965]. La science et vérité. *Écrits II*. Paris: Seuil, 335–358.
- Mauron, C. 1972. Psychocriticism. *SubStance* 1 (3), 53–59.
- Pociūtė, R. 2009. *Psichės istorijos. Šiuolaikiniai lietuvių rašytojai psichoanalizės kontekste*. Vilnius: Homo liber.

Pociūtė, R. 2010. Broniaus Radzevičiaus romano *Priešaušrio vieškeliai* skaitymas psichoanalizės kontekste. *XX amžiaus literatūros teorijos. Konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 205–252.

Pociūtė, R. 2016. Dalios Urnevičiūtės romano „Leona“ analizė: prasmės, atsiveriančios kultūrinės psichoanalizės kontekste. *Psichoanalizės fenomeno interpretacijos*. Vilnius: Meno rinkos agentūra, 440–468.

Radvilavičiūtė, G. 2010. *Šiąnakt aš miegočiu prie sienos. Šiąnakt aš miegočiu prie sienos*. Vilnius: Baltos lankos, 125–152.

Sireikis, A. 2025. *Struktūrinė literatūros psichoanalizė: diskursyvinis tapatinimasis*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.

Sprindytė, J. 2006. *Prozos būsenos 1988–2005*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Viliūnas, G. 2010. Gelminė psichologija *Pavasario giesmėje*. *XX amžiaus literatūros teorijos. Konceptualioji kritika*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 253–260.

Žižek, S. 1989. *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.

Žižek, S. 1997. *The Plague of Fantasies*. London: Verso.